

В. В. Олянич,

кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України
Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

ЕКОНОМІЧНА ЕФЕКТИВНІСТЬ СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА В УСРР У 20-х рр. ХХ ст.

Стаття присвячена дослідженню економічної ефективності селянських господарств в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. Велика увага приділяється вивченню соціально-економічних показників, визначенню можливості селянських господарств задовольнити виробничі та власні соціально-побутові потреби. Авторка доводить, що на рівень економічної ефективності впливали як руйнівні наслідки воєн, революцій, соціально-економічних експериментів, так і бачення керівної партійної верхівки в економічно розвинутому господарстві потенційне приватнокапіталістичне підприємство.

Ключові слова: селянське господарство, економічна ефективність, виробничі потреби, соціально-побутові потреби, селяни.

Статья посвящена исследованию экономической эффективности крестьянских хозяйств в УСРР в 20-х гг. Большое внимание уделяется изучению социально-экономических показателей, определению возможности крестьянских хозяйств удовлетворить производственные и собственные социально-бытовые нужды. Автор доказывает, что на уровень экономической эффективности влияли как разрушительные последствия войн, революций, социально-экономических экспериментов, так и видение руководящей партийной верхушки в экономически развитом хозяйстве потенциальное частнокапиталистического предприятие.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, экономическая эффективность, производственные нужды, социально-бытовые нужды, крестьяне.

The article investigates the economic efficiency of farms in the USSR in the 20's. Twentieth century. Much attention is paid to the study of socio-economic indicators, identifying opportunities to meet production farms and their welfare needs. The author argues that the farms in the USSR in the 20's. Twentieth century were characterized by a rather sad indicators of economic efficiency, since a large number of households do not even have available land, livestock, tools and more. On the one hand this is due to the crisis of the early 20's. Caused by the devastating effects of war, revolution, social and economic experiments - nationalization and socialization of land, disruption of grain farming, a situation complicated famine and drought in the south of Ukraine, reducing livestock. On the other hand the socio-economic characteristics and the ability to establish a consumer economy to achieve functional norms to ensure its industrial and social needs in the Marxist paradigm of public relations coverage served only to establish the class structure and definition of objects of taxation, but not for the formation of economically developed farms.

Keywords: farm, economic efficiency, production needs, social and domestic needs, peasants.

Постановка проблеми. Дослідження економічної ефективності селянських господарств в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. є необхідним елементом визначення оптимальної структури сільського господарства та розвитку його в Україні. Для вивчення соціально-економічних показників, визначення можливостей селянських господарств задовольнити виробничі та побутові потреби необхідно додатково проаналізувати статистичні дані, архівні джерела, наукові дослідження та періодичні видання 1920-х років.

Аналіз актуальних досліджень. Демократичні процеси, що започаткували розбудову української незалежної держави, заклали підґрунтя якісно нового підходу до дослідження економічної ефективності селянських господарств в УСРР у 20-х рр. ХХ ст. У роботах О. Фарби [7] та інших велика увага приділялася вивченню соціально-економічних показників, визначенню можливості селянських господарств задовольнити виробничі та власні соціально-побутові потреби. З'являлися спеціальні дослідження про історичному розвитку українських селянських господарств, але слід зазначити, що дослідження економічної ефективності українських селянських господарств протягом 1920-х років діяльність залишилася поза увагою дослідників. До того ж, публікації попередників мають значні фактологічні розбіжності.

Метою статті є дослідження економічної ефективності, спроможності і здатності задовольнити виробничі та власні соціально-побутові потреби селянських господарств в УСРР у 20-х рр. ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Література 1920-х рр. зафіксувала, крім класово-формаційного тлумачення селянського підприємництва, декілька прагматичних підходів. Зокрема, представники організаційно-виробничої школи зосереджувалися переважно на споживчо-трудовому типі внутрішньої функціональної розбудови галузей селянського господарства, на його оптимальних розмірах, але не розглядали з точки зору підприємництва, відтак не висвітлювали іншого аспекту – економічної ефективності, тобто спроможності і здатності задовольнити не лише виробничі, а також власні соціально-побутові потреби. У зв'язку з цим, на мій погляд оригінальною є оцінка виробничих потреб селянського господарства, яку висловив О. Фарба у 1928 р. в одній із публікацій [7, с. 54–70]. Дослідник наважився застосувати до індивідуальних господарств категорії макроекономіки: капіталовкладення, виробничі потреби, плани поновлення засобів виробництва, обсяг виробництва. Оперуючи ними, він намагався знайти відповідь на питання про можливість задоволення так званих капіталовкладень силами і засобами самого господарства. Для нього було важливим виявити не особливості розширеного відтворення засобів виробництва, а з'ясувати умови для обсягів цільового кредитування сільського господарства.

Методика, яку запропонував О. Фарба, мала прагматичну мету – виявити кредитоспроможність конкретних селянських господарств у приблизну суму для здійснення соціально-класового кредиту, однак її пізнавальні можливості є набагато глибшими і ширшими. Виявлення організаційно-виробничої здатності господарства для задоволення власних функціональних потреб може слугувати критерієм для констатації оптимальних форм сільськогосподарського підприємництва. Ознаки товарності та матеріального забезпечення не вичерпують оціночних характеристик, навіть є похідними від організаційно-господарського оптимуму.

Висновки, яких дійшов О. Фарба, мають принципове пізнавальне значення, хоча їх аргументаційно-доказова база виявилася в окремих випадках недостатньо переконливою. Значна частина «маломісних господарств», за його даними, не виявляли соціальної активності щодо необхідності витрат на виробничі потреби, а таких серед безпосівних було 40% та 15% з посівом 1,5 десятини [7, с. 55]. Вони не бачили перспектив і доцільності виробничих витрат, тому що не знаходили економічного ґрунту для їх раціонального використання. Своєрідною «зоною ризику» були господарства з наділом 1,5–2 десятини, які «виживали» за рахунок оренди землі, неземлеробських заробітків. Виявлення ними «соціальної пасивності» до цільового кредиту слід віднести до зваженого вчинку господаря, який розраховував на власні сили, відмовився від кредиту задля проїдання.

Видатки мали виробниче і невиробниче спрямування, тому важливо показати їх першу витратну статтю, позаяк одночасний розгляд дає відповідь на питання про купівельну спроможність двору, а це дещо інша соціальна характеристика. Принципово з'ясувати пріоритетність самих витрат з бюджету селянського двору на придбання реманенту, худоби, насіння, техніки, але в контексті внутрішньої інвестиції для досягнення функціонально-виробничого балансу. За сезон господарство могло б придбати коня чи вола, але залишило б себе без плуга, борін, насіння тощо. Підприємливість селянина-господаря полягала в тому, щоб зберегти внутрігалузевий баланс, а при можливості орендувати землю, збільшити поголів'я худоби, придбати техніку.

Досліджуючи «розміри капіталовкладень», які забезпечували максимально виробничі потреби селянських господарств, О. Фарба використав термін «межі доцільних витрат з точки зору трудового селянського господарства». Це були ті розміри витрат, які могли покрити чи досягнути силами «господарюючої родини». Для господарства зернового району він становив 203 крб., для буряківничих – 194, для приміського – 269 крб., що загалом не перевищувало 20% вартості його засобів виробництва [7, с. 56]. Реальні видатки селянських господарств фіксують їх сезонні статистичні обстеження. Так, у квітні – травні 1926/27 р. видатки господарств степової смуги були значно вищими від

червня – липня, але поступово зростали восени. Для зимового та ранньовесняного періоду характерний спад видаткової частини бюджету селянського двору на матеріально-побутові потреби. Сума грошових витрат на одне господарство Полісся становила 373, на Правобережжі – 422, на Лівобережжі – 501, в Степу – 607 крб. [2, с. XVII.] На придбання сільськогосподарського реманенту одне поліське господарство витрачало 8,9 та 7,5%, на Правобережжі відповідно 7,9 та 9,1%, на Лівобережжі – 8,8 та 7,2%, у Степу – 10,3 та 6,5% суми річного грошового прибутку.

Пересічно в Україні господарство витрачало на утримання та придбання худоби близько 15%, а на реманент 10% річної суми виробничих витрат. Відносно незначний відсоток витрат на ці пріоритетні статті господарської діяльності пояснюється компенсацією за рахунок приплоду худоби та кустарного виготовлення елементарного реманенту. Тут постає селянин-підприємець, із заводським або дрібним цеховим кустарно-ремісничим обладнанням. Наприклад, кількість безплужних господарств найбільшою була серед безпосівних або з посівом до 3 десятин, де їх питома вага сягала 66–98%, проте зменшувалася у високозабезпечених землею селянських дворах. Якщо брати стовідсотковий рівень забезпечення плугами, то він стосувався господарств із наділом від 8–9 десятин і більше, що можна віднести також до рівня забезпечення боронами, але бракувало кінних грабель, механічних молотарок, віялок, тобто складної сільськогосподарської техніки, хоча нею більш-менш були забезпечені господарства з наділом від 13 до 30 десятин. Кожне четверте господарство до 2 десятин мало плуга, тобто виникала потреба оренди реманенту або супряги. Майже 40% господарств не мали знарядь для оранки та сівби, відтак вдавалися до їх оренди, здавали в оренду земельну ділянку, займалися промислом, заводили сіножаті. Такою була ситуація навесні 1926 р., але вона не зазнала істотних змін протягом наступних років. У 1928 р. без знаряддя для оранки та сівби було 40,1%, а на сто господарств припадало плугів та букерів 54,6, борін – 71,1, сівалок – 5,5, жаток – 5,9, косарок – 0,6, молотарок – 1,6, віялок – 10,2 [4, с. 174].

Відсутність плуга чи борін у селянському господарстві свідчили про недостатній рівень їхнього агротехнічного забезпечення, зумовлений кількома причинами: надзвичайною дорожнечою сільгосптехніки, яка була недоступною для окремих селянських дворів; зворотнім впливом малоземелля; співвідношенням землеробних і неземлеробних занять; супрягою, тобто гуртовим обробітком землі. Зазначу, що частка безремнанентних господарств в УСРР у 1921 р. становила 23,8%, у 1922 р. – 30,3%, у 1923 р. – 33,8%, у 1924 р. – 41,6% [3, с. 254], тобто їх питома вага зростала, викликана занепадом сільськогосподарського виробництва, тому ця соціальна група, хоч і мала ознаки сільських приватних підприємців, працювала винятково для власного забезпечення.

Сільське господарство першої половини 1920-х рр. переживало глибоку кризу, зумовлену руйнівними наслідками воєн, революції, соціально-економічними експериментами – націоналізацією і соціалізацією земель, дезорганізацією зернового господарства. Ситуацію ускладнили голод і посуха на півдні України, скоротивши поголів'я худоби. Так, у 1921 р. без робочої худоби було 19,2%, у 1922 р. – 34,1%, у 1923 р. – 45,3%, у 1924 р. – 46,4% господарств [3, с. 254]. На Волині весною 1924 р. без робочої худоби було 37,6%, на Донеччині – 44,9%, на Катеринославщині – 51,5%, на Київщині – 55,9%, а власною худобою обробляли 43,6% на Волині, 27% на Донеччині, на Катеринославщині 19,5%, на Київщині 25,7% господарств [5, с. 65]. Майже половина господарств України не мала робочої худоби (46,4%) та необхідного реманенту (41,6%), тому вони вдавалися до тих форм підприємницької діяльності, яка б забезпечувала їх засобами існування.

На середину 1920-х рр., коли неп стабілізував економічну ситуацію, в сільському господарстві, якщо брати за показник наявність робочої худоби, а вона була основною тягловою силою, суттєвих змін не відбулося. Підсумки весняного обстеження селянських господарств у 1926 р. виявили, що в четвертій частині адміністративних одиниць УСРР знаходилося

50–76% господарств без робочої худоби [5, с. 65]. Забезпечення волами селянських господарств було таким: одного вола мали не більше 1%, два – від 0,2% до 23,4% (Луганська округа) [5, с. 65]. Так, за підсумками весняного обстеження 1927 р. виявилось, що в Україні станом на 1926 р., господарств без робочої худоби було 44,4%, у 1927 р. – 42%, тобто 2,2 млн. дворів [6, с. 4].

У 1928 р. було 38,8% господарств без робочої худоби [6, с. 4], тобто їх частка зменшилася порівняно з попередніми роками, однак вона засвідчувала про люмпенізацію селянства. Наприклад, у степових районах, де були важкі ґрунти (чорноземи), без робочої худоби було 355 443 господарства (35,4%) [6, с. 2]. Аналогічна ситуація склалася на Лівобережжі, а на Правобережжі у 1928 р. без робочої худоби було 50,4% господарств. Лише Полісся, де переважали сінокоси, кількість господарств без робочої худоби була значно меншою порівняно з іншими регіонами – 23,8%.

В історіографії, особливо радянській, 1921–1925 рр. вважалися періодом відбудови сільського господарства, проте реальне становище свідчило про занепад його продуктивних сил. Критичну ситуацію 1921–1923 рр. можна пояснити наслідками війни, революції, посухи, голоду, але як бути з другою половиною 20-х рр., тобто з так званим «непівським ренесансом». Неп мав переваги порівняно з політикою воєнного комунізму, однак не створив належних умов для системного відродження основних галузей сільського господарства. Партійні та радянські органи звітували про неухильне збільшення поголів'я худоби в Україні, але це були загальні цифри. Якщо в 1923 р. було 46%, то у 1926 р. – 44% господарств без робочих коней [1, с. 255], а їх наявність свідчила не лише про основну тяглову силу – вона демонструвала соціальний статус двору, тип господаря. Позитивні зрушення відбувалися, але питома вага господарств без робочої худоби (коней та волів) була надто великою.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Селянські господарства в УСРР у 20-х рр. ХХ століття характеризувалися досить сумними показниками економічної ефективності, позаяк велика кількість господарств не мали навіть у наявності землі, худоби, реманенту тощо. З одного боку, це пояснюється кризою початку 20-х рр., зумовлену руйнівними наслідками воєн, революції, соціально-економічними експериментами – націоналізацією і соціалізацією земель, дезорганізацією зернового господарства, ситуацію ускладнили голод та посуха на півдні України, скоротивши поголів'я худоби. З іншого боку, соціально-економічні ознаки та здатність налагодити господарство для досягнення споживчо-функціональної норми забезпечення його виробничих і соціально-побутових потреб у марксистській парадигмі висвітлення суспільних відносин, з її однолінійним класово-формаційним методом оцінки явищ, слугували лише для встановлення класової структури й визначення об'єктів оподаткування, а не для формування економічно розвинутих селянських господарств.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Х Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 6–14 квітня 1927 р.* – Х., 1927. – 198 с.
2. *Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–27 р.* (за щоденними записами доброхотних кореспондентів): *Статистика № 123. Том IV. Вип. 4.* – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – 349 с.
3. *Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923–1924 г.* – Х., 1925. – 293 с.
4. *Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р.* (Вибірковий перепис селянських господарств): *Статистика України № 160. Т. III. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Випуск 15.* – Х.: ЦСУ УСРР, 1929. – 341 с.
5. *Підсумки весняного обслідування сільського господарства в 1924 році* (вибірковий перепис населення селянських господарств): *Статистика України № 59.* – Х., 1925. – 216 с.
6. *Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 році.* (Вибірковий перепис селянських господарств). *Статистика України № 130.* – Х., 1928 – 288 с.
7. *Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства / А. Фарба // Хозяйство Украины.* – 1928. – № 5. – С. 54–70.